

Németh László önéletírása

A Németh László-i életművet szétbonthatatlan egységgé szorító pántok közül — mint amilyen a kísérletező ember életeszménye, a szent, hős, szörnyeteg dantei teljességű tipológiája, az ábrázolás líraisága —, az önéletrajz is föltár, tudatosít egyet: a *homály* metaforáját, mely nem kevésbé fontos és jellemző, mint a minőség eszméje. Annak mintegy ellenképe: lélek- és sorsállapot, melyben a mű megszületik. Egyik jelentését az alkotáspszichológia írja: „A műnek lényeges része is a tudat alatt, a közérzet mélyén formálódik, annak a homályos, jövőbe látó, jövő felé tapogatózó magja idézi fel, rántja magához az élő homályt szemléltetővé tevő képeket.” A másikat a biográfia. Mint ösztön apai örökség, mely egyetemi katedrára elegendő tudással a középiskolai tanári pályán éli ki magát. Roland-komplexum: a stratégia vezérkereső hajlama, „a nagyobb láthatatlan szerep keresése a szem előtt levő, körülírt helyett.” Kényszerű és önként vállalt magány egyszerre. Nemcsak sérelmek, vereségek zárják belé az író, hanem az öntörvényű lét, az önmaga számára teremtett idill, a jól menő munka vonzása is. Legjobb művei a „mellőztetés-félhomályban” teremnek: Sátorkőn a *Tanú*, Vásárhelyt az *Iszony* és az *Égető Eszter*, Sajkódon az *Irgalom* és a kései tanulmánykötetek. Mint virtus etikai parancs: „Szép dolog a homályból nagy dolgokra indulni” — vallja Németh László. Széchenyi egyetlen kis szobából szervezi meg a nemzet ellenállását, miképp Galilei az újkori gondolkodás forradalmát. De a homály tágasabban is jelkép: közép-kelet-európai történelmi sors, a perifériára szorítottság és a történelmi feladatvállalás feszültsége. Bolyai János Erdélye, ahol mégis Appendix készül. Legáltalánosabban, lételméleti jelentésben pedig a homály — közegellenállás, visszahúzó gravitáció, melyet csakis a minőség fénye küzdhet le, a semmi, a halál ellenében is jussát védő és kikövetelő életakarát, agónia.

Az önéletírás Németh László számára — a fény és homály, az eszmény és valóság szüntelen és aktuális szembesítésével — a számvetés és írói feladattisztázás műfaja. Különbözik a szokványos memoároktól: öregkori summázó visszapillantás helyett az eleven írói pálya fordulóin, mindig korszakváltások idején születik. A hátránézés benne előrevetett tekintet is. Az *Ember és szerep* első vázlata az 1931. decemberi debreceni előadás, előhívója pedig ama nagy pillanat, mely — a megalkuvás, elvonulás és kiállítás „csongori útkeresztjén”, az *Emberi színjáték* és a *Gyász* közti határvidéken — nemzedékszervező kritikusból Tanút kiadó, a kultúra és történelem egészére kipillantó ideológust csinál. A *Tanú-évek* 1936 végén, 1937 elején a *Kisebbségben* kohója. A *Magam helyett* ugyancsak dokumentuma az írói megújulásnak: 1943-ban készül, midőn Vásárhely előkísérlete, a Bocskay-kerti idill zajlik. A *Vásárhelyi évek* 1958-as sajkódi termés: berendezkedés egy új életvitelre, a hipertóniával vívott „laokooni” küzdelemre. Az önéletírás tehát — az írói pálya periodizálásának aktusával — a Németh László-i életműben az elő- és utószók, ars poeticák, programok műfaji rokonává válik. „Amíg írtam, csak azt láttam, amit írtam; most, hogy

visszatekintek a sokféle írásra, felismerem a csillagképet. Nem csillagok halmaza ez a sorozat, hanem kerék, rúd, szekér, Göncölszekér; ennek az előszónak kell megmutatnia, hogy merre mutat a rúdja” — olvassuk az *Ember és szerep*ben az önéletrajz szerepéről, amely most is véletlenül épp előszó, a *Tanú* kibővített bevezetője. A Németh-féle önéletrajz a megtett írói út összegezése, térkép és krónika, de melybe már új növéssterv szövődik, új égtájak látomása.

Az írói emlékezet kettős köre: a lírai-próza napló és az életrajzi tanulmány. Előbbinek a közeliség, a friss számbavétel a műzsája, utóbbinak a távlat, a rendteremtő igény. A napló a pillanat műfaja, s mint ilyen, a tragikum elviselésének, a rossz kiírásának a lehetősége. „Ha mint ember elrekedtem, egy-két napon át naplót szoktam írni, amíg csak a szembenézésből felülkerekedés nem lett” — hangzik az írói vallomás. A napló a dráma egyenértékese. Ha át is burjánzik más műfajokba: tanulmányba (*Regényírás közben*), útirajzba (*San Remo-i napló*, *Magyarok Romániában*), portréba (*Lányaim*), kórtörténetbe (*Levelek a hipertóniáról*) — létformája mégis a töredékesség, amely vázlatba, aforizmába, regény- vagy drámatervbe hajlik. (Alakot majd csak később, az ötvenes években vált: írása ekkor lesz rendszeres tevékenység, s mint olvasónapló, ötletjegyzék, az életmű nyersanyagraktárának szerepét tölti be.) A spontaneitás a szépsége: öröm, fájdalom első fölszakadása, a gondolat természetes villanása, a rekedt hang. Az életrajzi tanulmány kerekesebb, megszerkesztettebb, egészebb mű, az írói pályáról való gondolkodás foglalata. A naplóval olyasféle viszonyban van, mint az eposz a hősmondával: kompozíció és jelentés nagyobb és bonyolultabb rendszerbe illeszti. Sorsdokumentum és életrajzi regény között valahol félüton helyezkedik el. A belőle kibontakozó írói személyiségrajz sokarcúbb, gazdagabb, teljesebb, mintha egyetlen regényhős ökonomikus ábrázolása lenne. Tárgyköre is tágabb: a „kollektív én” kifejlődése, az életrajzba szövődő irodalom- és kultúrtörténet, a művek és a pálya önértelmezése, helyzet- és iránykijelölés. Szent Ágoston, Rousseau Vallomásainak önfeltáró, személyes lírája ötvöződik benne az erdélyi emlékiratirodalom krónikás történetírói hitelével és a modern esszé elemző és gondolkodói frissességével. (Hogy nem lett hibrid műfajjá mégse, bizonyítja, hogy később — Vas István munkájával, A líra regényével, Déry Ítélet nincsel, Illyés most folyó Beatrice-jével — iskolát teremt.) A dokumentum fölé pedig az esetlegeseket kiszűrő, lényegkiemelő szenvedély emeli, az énszemlélet tárgyiasítása, a szubjektív monográfiaírásnak a Berzsenyi- vagy Széchenyi-könyv építkezésével hasonlítható szándéka. A Németh-féle életrajzi tanulmány nem tekinthető a pálya melléktermékének: amellet hogy rendező-dramaturgja, katalizátora az életműnek, önálló szépírói-esszéírói teljesítményként is megáll. Ha a napló a drámának, ő a regénynek az ikertestvére: fikció, képzeletszülte látomás helyett ugyanazon témát az ellentett ponton, az élet, az emlékezetből merített ihlet felől közelíti meg. Így tartozik egyetlen ciklusba a *Magam helyett* az *Utolsó kísérlettel*, az *Ember és szerep* az *Emberi színjátékkal*, a *Vásárhelyi évek* az *Égető Eszterrel*.

A Németh László-i önéletírás belső változatossága: minden darabja más, önálló műforma. Sohasem készül sablon után. A *Magam helyett*: tanulmány, mely az írói életmű gyökérzetét tudatosítja; „boncolási jegyzőkönyv”, az „agónia légszomja” helyett a távolságtartó gondolkodás nyugodt és egyenletes levegővétele. Az alkotói pálya két, ellentétes tendenciáját: az „életteni vallást”, a természetünkhöz való hűséget és az „átlagember pogácsaszagatójáért”, a Normáért vívott küzdelmet „házi antropológiával” magyarázza. „Örültsék és belátás” *Égető Eszter*-i párbaja az életrajz nyelvén az anyai alkat és az apai erkölcs viadala, az „artemiszi” anya „zsarnoki frigiditásának” és a példakép apa „csendes izzásának” szembeállítás. Az *Ember és szerepre* nem ez a galileista tárgyilagosság a jellemző. Az író a tanulmány feszessége helyett gondolatait az esszé elegáns, csevegő könnyedségébe öltözteti. Módszere inkább leíró-megjelenítő, mint oknyomozó-fejtegető. A szerkezet logikai ábráját reflexiók pazar bősége fedi el. A mű alkat és vállalkozás dialektikájának, a „szörnyeteg” és „literátor” viaskodásának ábrázolása, de a kalauz, a kommentár apropós közvetlenségével, publicisztikai konkrétsággal és elevenséggel. A *Tanú-évek* elbeszé-

lésében az író alakot vált: a gondolat drámáját kezdi írni. „Mért szenvedtem én mint író a szükségesnél többet? Egy ember voltam és két ellentmondó szerepet próbáltam betölteni. Egyik az elkiáltóé: aki behúzódik magányába, kotlik, néz, vizsgál, s szakadjon ég, föld, elkiáltja, amit igaznak hisz. A másik: a mozgalmi emberé, aki száz kart szeretne, hogy száz más karba ölthesse, s egy egész makacs, tehetetlen táborat vonszolhasson, amerre szíve a jobbat érzi” — olvassuk az író vallomását. A Tanú tragikum a kettősség; sziget és mozgalom fáziskülönbsége. De ebben rejlik szépsége is: egyszerre volt „ösztökélő, gondolatébresztő, kovász” és „vak, naiv tánc a jövő felé”. A magyar esszé legnagyobb gondolati teljesítménye, de nem adatott meg számára, hogy metafora és élet egybeforrjon. A *Kisebbségben*: az önéletrajz legkomorabb fejezete. Ekkor készül a „mély- és hígmagyarság” mítosza. „Sok tekintetben hibás” — minősíti később maga Németh László. Az asszimiláció értékbeépítés is lehet, de félreérthető a gondolat „csíra-állapota”, „akasztófa alatti tömörsége” miatt is. Mégse tagadja meg, elsősorban lírai érvénye okán. Az író félreérthető: az „öntudat nélküli ország” meg tud-e állni a történelem viharában. A tanulmány olyasféle látomás, mint *A szétszóródás előtt* adys víziója. Mély- és hígmagyarság — Németh László két arca. A jellegmegőrző és a kultúrateremtő, az önmagába zuhanó „szörnyetegé” és az Európában tájékozódó kapcsolatkereső. „Nagy Theodorik és Boëthius, Berzsenyi és Kölcsey, az őráj és literátor egyformán én voltam” — vallja naplójában. A program — a szükséges arányváltoztatás — legfőképp önmagának szóló intelem. A *Kisebbségben* nemcsak a szellem vargabetűje, hanem premissza is egy olyan szillogizmusban, melynek konklúziója az *Égető Eszter* megújult történelem-szemlélete. Németh e korszakát se hódítja meg teljesen a sötétenlátás: miközben „muszáj-Herkulesként” Móricz oldalán a vidéket járja, a Bocskay idilljében, a Minőség igény szintjének saját életére alkalmazásában már a magára szabott szocializmus jelképét formálja, a vásárhelyi korszak emberi-írói világgépét készíti elő. Az életrajz utolsó két darabja, a *Vásárhelyi évek* és a *Gályapadból laboratórium*, a sorsával küzdő intellektus líráját ötvözi a „sajkódi halálszéli idillben” ítélező montaigne-i magatartás sztoikus nyugalmával. Kísérleti napló és summázó emlékezés foglalat, melynek stílusában izgalom és fegyelem kettőssége vibrál. A két nézőpont ellentmondása humort, iróniát terem, a fölvetel a korábinál szűkebben személyes, de melegebben emberi.

Az életrajz dokumentumai közt *A megölt költő* a legérdekesebb. Tanulmánykeretbe foglalt lírai ciklus, az 1926/27 tájt *Szent év* címmel tervezett verseskötet anyaga. A líra hasonló funkciót tölt be Németh László pályáján, mint Adyén a publicisztika: pályanyitó műfaj, a dilettantizmusból való kiemelkedés alkalma. A próza-író Németh versekben készül el, mint a költő újságcikkekben. A *Menedék* a sziget-eszmének, az *Epilógus* a görögös világlátásnak, *Az igazi politikus* a Gandhi-példának első és teljes megfogalmazása, a *Nem tudom a botanikát* növényi erkölce a Kárász Nelli—*Égető Eszter*—Kertész Ágnes típusú emberábrázolásban ölt majd testet. A líra Németh László esztétikai szótárában az „életgyőzelem” műfaja, költői legenda, mintegy ellendrámája:

*Gőzhajból indult nagy életem
Süllyed s én kapkodva oldom
Lírám, a mentőcsónakot...*

Az ógörög kardalok mintájára a gondolat küklpsz-tömbjeiből épül, az ősi tagoló ritmus nyers hangzásával, a nyelv súlyos, archaikus tömörségével. Kár, hogy az író az életmű e lírai ágát — valamikor a *Készülődés* idején — visszametszi: a versíró ösztön utolsó nagy fellobbanása, a *Sámson* bizonyítja: jelentősebb szerepre volt hivatott, semminthogy egy önéletrajzi krónika pusztá illusztrációja, példaanyaga legyen. A *Naplók* a versek rokonai: nem beszámoló, hanem az erős felzaklatottság lelki-állapotában született, ám hideg racionalizmussal fogalmazott etikai vallomások. Csak a világgépük sötétebb. (Az író ezért nevezi őket abortív drámáknak.) Ha a kronológia teljességét végigkövetnék, ez Németh legfontosabb műveinek egyike lehetne. Az írói

erkölcsan három kulcsszava: hűség, belátás és példa. 1948 júniusából való följegyzés: „A döntő, hogy vállaljuk-e a tüskéket, amibe mezítláb beleléptünk.” A világháború éveiből származik: „A térítés: ragadozás; vallást nem szabad alapítani.” Vásárhelyi keltezésű: „Az író feladata, hogy „lelkét, önmagát mint műalkotást befejezze.” A *Móricz Zsigmond* alakját idéző emlékezés az életrajzi dokumentumok harmadik csoportja. Nem illeszkedik szervesen Németh László vallomásos kötetébe? Szinte jelképes értékű, hogy egyetlen portrét vesz csak föl: Móriczét. Ady után (s ez időrendi és nem fontossági sorrend) az övé a legfényesebb csillag az író égboltján.

A *Homályból homályba*, a Németh László-i önéletrírás két kötete, az újabb magyar irodalom legnagyobb teljesítményei közé tartozik, több okból is. Egyrészt mert — elemzésekkel és magyarázatokkal — a teljes Németh Lászlót állítja az olvasók elé: azt is, aki a művekben van jelen, de azt is, akivé még lehetett volna, ha tervezett alkotásait is megvalósíthatja. Belőle tudjuk, hogy a fontos Németh-regények és -drámák mily mélyen gyökereznek az életműben. A *Husz* élményvilágának alaprétege például az az elszántság, amellyel az író a kommun bukása után az iskolai fegyelmi bíróság elé áll. Az *Izony* világidegensége a Rózsa utcai nyilvánosház diákkori undorára emlékezik. A *Cseresnyés* magva az 1922-es pápateszéri cserkész tábor közösségi életében fogamzik meg. A *Bűn* társadalomrajza az 1933-as Ilona utcai tél és nyomor látványára vezet vissza. A *vallásos nevelésről* szóló nagy sajkódi tanulmány csupán kibővítése, újragondolása az első szárszói beszédnek. A *Homályból homályba* csodálatos realista önarckép, egyszersmind legendaoszlató alkotás is. Oly téveszméket cáfol, hogy például Németh László túlérzékeny, aránytévesztően szubjektív, fantomokat termő alkat. Valójában — és ezt az önéletrajznál is hívebben tanúsítaná, ha vallomásait egybevetnénk a róla szóló kritikai irodalommal — türelmes, önmagával és másokkal szemben egyként tárgyilagos, kapcsolataiban demokrata író. Számos példa van rá, hogy korábbi ellenfeleit is kész barátjává fogadni, anélkül persze, hogy elveit földadná. A kényszerű némaság éveiben se hatalmasodik el rajta a kóros mizantrópia, alig van rossz szava a világról, mely hallgatásra ítéli. „A francia forradalom megölte Lavoisier-t, de attól Lavoisier is nagy lehetett, s a francia forradalom is — ez volt az én álláspontom az engem ért igazságtalanságokkal s a környező változással szemben” — olvassuk reflexióját. Érzékenysége sohasem volt több, mint igazságkereső szenvedély. A kötet fényében ama másik állítás se állja meg helyét, mely Némethet nézeteihez: nemcsak igazságaihoz, de tévedéseihez is makacsul ragaszkodó íróként jellemzi. Valójában az életmű statika és dinamika egysége: az állandó metaforák szakadatlan szembesítése a valósággal, szüntelen megújulás, újragondolás, megerősítés és korrekció. 1945 előtt Németh az eszméket alkalmazza a világra, a felszabadulás után megfordítja gondolkodása irányát, s megfogalmazza a kísérletező ember programját. A *Magyarság és Európa* idején életfilozófiák ihletik, Vásárhelyt az újkori gondolkodás racionalizmusa. A harmincas években a görögség — az arisztophaneszi, herodotoszi — a példa, az *Egető Eszterrel* kezdődően a tolsztoji községtudat és élettani realizmus. Nem hagyja, hogy a történelem túlhaladja vagy megcáfolja: maga igazodik léptékéhez.

Az önéletrajz háromnegyede most először jelenik meg kötetben, fele pedig nyomtatásban. A sajtó alá rendező gondos, alapos munkát végzett. Hiba viszont, hogy a szövegben nem találjuk a kihagyások technikai jelölését. Az életrajzi adatok összeállítására — Hölvényi György munkája — megkönnyíti az életműben való tájékozódást, s egy majdani Németh-életrajz vázlatával fölér. A *Homályból homályba* az életműsorozat utolsó előtti darabja. (*Magvető Kiadó, 1977.*)

GREZSA FERENC